

Володимир ГАЛАЙЧУК

*доктор історичних наук, професор
кафедри етнології*

Львівського національного університету ім. І. Франка

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7780-5876>

e-mail: halay_czuk@ukr.net

ЗМІЯ В КУЛЬТІ ФРИГІЙСЬКОГО БОГА САБАЗІЯ ЯК ПРИКЛАД НАРОДНИХ ВІРУВАНЬ НАСЕЛЕННЯ АНТИЧНОГО СВІТУ

Проаналізовано роботи відомих європейських етнологів і дослідників релігій античності – С. Шнайдера, Е. Кюстера, Г. Перльса, М. Нільссона, у яких розглянуто проблему ролі змії в міфології, народних віруваннях та культових практиках населення античного світу. На основі даних найважливіших історичних досліджень подано загальну характеристику культу фригійського бога Сабазія, важливе значення в якому відіграла змія-парей. Опрацьовано свідчення таких античних авторів, як Демосфен, Теофраст, Артемідор Далдіанський, і християнських апологетів Климента Александрійського, Анобія Афра та Юлія Фірміка Матерна на предмет висвітлення випадків використання змії у сабазіанських містеріальних практиках і сприйняття цієї тварини як втілення самого божества. Розглянуто та класифіковано основні іконографічні типи зображення змії на різного роду культових предметах: бронзових руках Сабазія, нагрудних таблицях жерців, нашійних обручах, наручних браслетах, кам'яних стелах, глиняних посудинах. З'ясовано, що змія була одним із матеріальних виявів Сабазія.

Висловлено припущення про можливі паралелі між пошануванням цього фригійського божества з давньогрецькими культами Зевса Ктесія та Зевса Мейліхія. Завдяки свідченню Теофраста встановлено, що Сабазій міг нейтралізувати провіщені через раптову появу змії перед людиною її майбутні неприємності. Визначено факт неможливості однозначного тлумачення згаданого християнськими апологетами обряду пропускання сповідниками культу «бога крізь лоно». Присутність рельєфу змії на бронзових руках фригійського бога потрактовано як доказ використання таких культових предметів в апотропеїчних цілях. Стверджено, що поклоніння Сабазію було чітко пов'язане з народними магічними практиками, свідченням чого стала важлива роль змії в його культі.

Ключові слова: східні культу, сакральні предмети, епіграфічні й археологічні пам'ятки, культ змії, народні вірування, Сабазій.

Цікавим у дослідженні народних вірувань населення античного світу є факт значної популярності в його середовищі культу змії. Вивченню цього питання присвячено низку спеціальних праць. У цій статті буде розглянуто роль змії в поклонінні фригійському божеству Сабазію. Виходячи з цього, мета дослідження – відповісти на

запитання, як саме змія була поєднана з культом Сабазія і чи був цей зв'язок зумовлений тогочасними народними віруваннями.

Огляд проблеми варто розпочати з ширшого контексту. Змії мали неабияке значення в давніх віруваннях індоєвропейських народів. Зокрема, повною мірою це стосувалося Стародавніх Греції та Риму. У загальних рисах питання ролі цієї тварини в культових практиках античного світу вивчали такі історики, як Станіслав Шнайдер (Stanisław Jan Schneider) «Король змій. Етнологічне дослідження» (Schneider, 1910, s. 17–32), Еріх Кюстер (Erich Küster) «Змія у грецькому мистецтві та релігії» (Küster, 1913), Генрик Перльс (Henryk (Henach) Perls) «Змія у віруваннях польського народу» (Perls, 1937), Мартін Нільссон (Nils Martin Persson Nilsson) «Грецька народна релігія» (Нільссон, 1998).

Згідно з даними С. Шнайдера, давні греки вважали змію хтонічним божеством і водночас сприймали її як доброго генія «ἀγαθὸς δαίμων». Існував зв'язок уявлень про цю рептилію з культами Асклепія та Гігеї, Діоніса-Загрея, орфічного божества-дем'юрга Фанеса, римських домашніх духів ларів. Змії відіграє важливу роль у міфічних історіях про битву Кадма із драконом і надприродне зачаття царицею Олімпіадою Епірською свого сина Олександра Македонського. Змії тримали при оракулах, оскільки вірили в їхню здатність бачити майбутнє. Як приклад фіксації суто народних вірувань перших століть нашої ери С. Шнайдер використав розповідь Лукіана про те, як один халдей підкорив своїй волі, а потім знищив велику кількість плазунів. Окрім цього, дослідник наголосив на значній ролі культу змії у гностиків, особливо у вченні офітів (Schneider, 1910, s. 17–32).

Грунтовне дослідження ролі та значення змії в мистецтві та релігії Давньої Греції здійснив Е. Кюстер, видавши його окремою книжкою. Попри те, що аналіз цієї праці вимагає представлення в окремій статті, варто зупинитися на висвітлених там найважливіших питаннях. Загалом книжка поділяється на дві частини: «Змія в грецькому мистецтві» та «Змія у грецькій релігії». Саме у другій розглянуто питання ролі цієї тварини у вірі давніх греків в існування душі, зв'язку змії з культами численних еллінських божеств і героїв, її представлення в образах жаклих земних та водяних демонів. Окрім того, дослідник відстежує в культурі змії сліди тотемізму, характеризує цю рептилію як охоронця скарбів, а також інтерпретує її як символ мантізму, зцілення та родючості (Küster, 1913, s. 56–158).

Подібний огляд проблеми здійснив Г. Перльс. Сліди тотемізму дослідник вбачав у міфічній історії про Кадма та Гармонію, у веденні афінянами свого родоводу від Кекропса, а жителями о. Саламін – від Кенхрея, а також у зв'язку етолійців з Офіоном. Як і попередні дослідники, Г. Перльс вказав на хтонічність культу змії в Давній Греції – вона репрезентувала вегетативну силу, запліднюючи Матір-землю (Гею). Відповідно, ця тварина була присутня в тесмофоріях, присвячених Деметрі. Прикладом вегетативного вияву культу змії була практика молитовного звернення до неї жінок із проханням посприяти в народженні дитини. Часто олімпійські боги, перетворившись на цю рептилію, вступали у статеві стосунки з богинями. У такий спосіб Персефона народила Діоніса-Загрея від Зевса. Подібні історії простежуються у міфах про Аполлона та Дріопу, Фетиду і Пелея, Фавна та його доньку Фауну (Фетую). Народженими від батька-змія вважалися такі історичні постаті, як Арістомен, Олександр Македонський, Арат Сікіонський, Октавіан Август. Генрик Перльс вказував і на зворотні процеси – переселення душі в тіло змії після смерті людини. Такі

переміни сталися, наприклад, із Гераклідом Понтійським та Плотіном. Змія начебто знала минуле й могла передбачати майбутнє, тому згадується в міфах про Ямоса, Мелампода, Касандру та Геленоса, Офіона й Александра Пафлагонця. У Римі ця тварина могла бути провісником смерті, про що свідчать історії про батька відомих трибунів Тіберія Гракха чи легата Дідія, який загинув у боротьбі з Квінтом Серторієм. І навпаки, змія могла мати апотропеїчні функції, відігравати роль домашнього божества чи бути опікуном роду. Також учений коротко схарактеризував роль змії в культурах низки греко-римських божеств: аттичного Зевса Хтонія або Ктесія, Аполлона, Асклепія, Гермеса, Ареса/Марса, Діоніса/Вакха, Фанеса, Мітри, Персефони, Гекати, ланувійської Юони Соспіти, а також грецьких героїв Періклімена, Ерехтея, Триптолема (Perls, 1937, s. 19–31).

Не оминув проблеми поклоніння змії також М. Нільссон, досліджуючи вияви народних вірувань у давньогрецькій релігії. Аналізуючи розписи на вазах, він відстежив зв'язок цієї рептилії з культурами Деметри і Триптолема, розкрив характер вірування у Зевса Ктесія (Набувача), який в образі змії оберігав домашнє добро та захищав від злодіїв людські обійстя. Вчений встановив зв'язок цього божества з культом Діоскурів і вказав на те, що верховного грецького бога також представляли у вигляді змії, коли поклонялися йому як Зевсу Мейліхію. Дослідник вважав, що змію сприймали як охоронця житла – «доброго генія». Зокрема, таку роль цієї тварини він вбачав у культурах чи то мінойської богині-змії, чи то священної змії Афіни, яка, коли афіняни дізналися про наближення персів і покинули своє місто, теж пішла слідом за ними. Крім того, М. Нільссон наголошував, що давні греки уявляли в образі змії також душі померлих. Насамкінець учений коротко згадав про жінку-демона Емпузу, яка могла перетворюватися на різних диких тварин, зокрема й на змію (Нільссон, 1998, с. 69, 77, 92–99, 101).

Привертає увагу, що, аналізуючи роль змії у віруваннях населення античного світу, вказані дослідники майже зовсім, за винятком стислих згадок в Е. Кюстера (Küster, 1913, s. 147–149) і М. Нільссона (Нільссон, 1998, с. 127, 132, 151), оминули увагою значення цієї тварини в культурі Сабазія, попри його поширення в античному світі в елліністичний і римський періоди.

У плані історіографії окреслена проблема найглибше висвітлена в дослідженнях Крістіана Блінкенберга (Christian Blinkenberg), який описав усі відомі на початку ХХ ст. предмети сабазіанського культу і подав власну інтерпретацію їхнього призначення (Blinkenberg, 1904, s. 66–128). Натомість Е. Кюстер розглянув вірування у Сабазія в контексті власного вивчення ролі та значення змії в релігії та мистецтві Давньої Греції, про яке вже коротко згадано. Також дослідник наголосив на вегетативності уявлень про цю тварину в містеріальних практиках фригійського бога (Küster, 1913, s. 147–149). Доволі новаторську інтерпретацію культу Сабазія загалом і значення в ньому змії зокрема запропонував у підсумковому дослідженні до тритомного видання «Corpus Cultus Iovis Sabazii» (CCIS) Юджин Лейн (Eugene Lane) (Lane, 1989, p. 1–65).

Джерельною базою цієї статті стали свідчення античних авторів Демосфена, Теофраста, Артемідора Далдіанського і християнських апологетів Климента Александрійського, Арнобія Афра, Юлія Фірміка Матерна. У плані аналізу сабазіанських культових пам'яток особливу увагу звернуто на CCIS – тритомне видання у формі каталогу ритуальних предметів, епіграфічних написів і свідчень античних авторів, пов'язаних із поклонінням Сабазію.

Перед тим, як перейти до викладу суті проблеми, варто в загальному розглянути особливості цього вірування. Писемних свідчень, які б розповідали історію виникнення і розвитку культу Сабазія, а також розкривали суть його віровчення, фактично немає. На ці питання вчені намагаються відповісти, аналізуючи окремі фрагменти творів античних авторів і предмети самого культу.

Попри те, що у традиційній історіографії культ Сабазія пов'язували із Фракією, згодом було чітко доведено, що найдавніші джерела вказують на його походження з Малої Азії, а наявність цього культу на Балканах засвідчують пам'ятки, починаючи з I ст. н. е. (Blinkenberg, 1904, s. 96–97; Lane, 1989, p. 1). Натомість уже в пізньоелліністичний період це вірування було присутнє чи не на всьому узбережжі та низці островів Егейського моря (Lane, 1989, p. 6–8). У римський період поклоніння Сабазію було дуже популярним серед легіонерів, а отже, поширилося у багатьох провінціях імперії (Lane, 1989, p. 12).

За словами Валерія Максима, у 139 р. до н. е. культ Юпітера Сабазія став відомий у Римі. Тоді його сповідників, «які намагалися зруйнувати римську мораль», із цього міста вигнав претор Перегрін (Valerius Maximus I, 3, 2; CCIS II, t. 12; Lane, 1989, p. 8–9).

Важливе свідчення про офіційне встановлення цього вірування в Пергамському царстві – напис царя Атала III (138–133), датований 135–134 рр. до н. е. З тексту відомо, що його запровадила в Пергам мати Атала III Стратоніка. За своїм походженням вона була каппадокійською принцесою. Також там фіксується ототожнення Сабазія з верховним богом Зевсом «*Δία τὸν Σαβάζιον*» (CCIS II, 27; Lane, 1989, p. 5). Відтоді така ідентифікація залишатиметься незмінною.

Поклоніння Сабазію було містеріальним та втаємниченим і передбачало посвячення у відповідну релігійну організацію – «*Σαβαζιασταί*», що відкривало шлях до знань, доступних лише адептам (CCIS II, 28, 46; Lane, 1989, p. 2, 4, 7, 9, 44–46). На подальшому етапі своєї релігійної кар'єри сповідники цього культу проходили різні ступені ініціації (CCIS II, 78; Lane, 1989, p. 33). Адептами здебільша були чоловіки (CCIS II, 46; Lane, 1989, p. 7). Це вірування передбачало також наявність спеціальних служителів – «*ιερείς*» (в римській традиції – *sacerdotes*) (CCIS II, 58; Lane, 1989, p. 43).

Аналізуючи присутні у фракійських посвятах божеству епітети, можна частково відповісти на запитання, якими якостями наділяли Сабазія його сповідники принаймні в цьому регіоні. Звернення *κύριος*, свідчило, що цей бог керував їхнім життям (CCIS II, 1, 5, 7, 12, 16; Lane, 1989, p. 39). Сабазій був *ἐπιήκοος*, тобто вислуховував молитви (CCIS II, 2, 4, 5, 7, 17; Lane, 1989, p. 39).

Культові предмети вказують на тісний зв'язок божества з Гермесом/Меркурієм, який у цьому віруванні виконував роль Психопомпа (*Ψυχοπομπός*) – провідника душ у потойбічний світ (CCIS I, 47, 70, 92, pl. 78; CCIS II, 15, 18, 41, 43, 59, 65, 79a, 80, 81, 82, 85, D2; Lane, 1989, p. 13) (рис. 1). Меншою мірою Сабазій об'єднувався з Асклепієм, що може вказувати на його силу цілителя (CCIS I, 5; Lane, 1989, p. 15). Попри твердження низки античних авторів про тотожність Діоніса зі Сабазієм, така подібність була радше в ритуальних практиках (Lane, 1989, p. 13–14). На сабазіанських культових предметах зображення цих богів завжди представлені окремо (CCIS I, 45, 47; CCIS II, 43, 64, 73, 85; Lane, 1989, p. 14–15). Компанію Сабазію складали й інші чоловічі божества: Аполлон (CCIS II, 48, 64; Lane, 1989, p. 15), Мітра (CCIS II, 64, 66, D 1; Lane, 1989, p. 15), Аттіс (CCIS II, 79a, 81–82; Lane, 1989, p. 15–16), Діоскури (CCIS I, 45, 47; CCIS II, 80, 85; Lane, 1989, p. 16) і лише раз Геркулес, Марс та Сільван разом (CCIS II, 69; Lane,

1989, р. 16). Судячи зі свідчення Прокла, Сабазій міг мати певний синкретичний зв'язок із фригійським місячним богом Меном (CCIS II, Т. 27; Lane, 1989, р. 22).

Будучи поширеним у Каппадокії, поклоніння Сабазію було пов'язане з культом богині Ма/Белони (CCIS, II, 31; Lane, 1989, р. 2). Однак першість у зв'язках із цим богом займає Кібела (CCIS, I, 27, 45, 47; CCIS, II, 16, 31, 67, 78, 81–82; Lane, 1989, р. 16–17). Сабазій виступав у парі з лідійською Матір'ю Гіптою («Μητρί Ἰπτα») (CCIS, I, 72; CCIS, II, 36, 37, 40, т. 24–25; Lane, 1989, р. 17–18) та Артемідою-Анахітою («Ἀρτέμιδος Ἀναίτις») (CCIS, II, 33; Lane, 1989, р. 18–19). При святилищах, де поклонялися цим божественним парам, служили храмові раби, утримували священних голубів і вирощували священні гаї. Набагато слабше Сабазій був пов'язаний із грецькими богинями Артемідою (CCIS, II, 64; Lane, 1989, р. 19), Деметрою (CCIS, II, 64; Lane, 1989, р. 19), Корою (CCIS, II, 79а; Lane, 1989, р. 20), Афіною-Никифорою (Lane, 1989, р. 20), римськими – Аерою Курою (CCIS, II, 65; Lane, 1989, р. 20), Деа Целестіс (CCIS, II, 60, 66; Lane, 1989, р. 20), Селеною (CCIS, II, 79а; Lane, 1989, р. 21) і Фортунною (CCIS, II, 58, 70; Lane, 1989, р. 20).

Попри те, що, крім змії, священними тваринами Сабазія також вважалися жаба або ропуха, ящірка, черепаха і баран, в античній літературі мовиться про зв'язок із вказаним божеством лише цієї рептилії (Lane, 1989, р. 23).

Від 330 р. до н. е. збереглося свідчення оратора Демосфена, який коротко описав спосіб можливого публічного вшанування Сабазія. За його словами, давньогрецький державний діяч Есхін, один із десяти аттичних ораторів, у молодості «ночами одягав тих, які мали бути посвячені, в оленячі шкури, розливав їм вино з кратерів, очищав і обтирав їх брудом та висівками і, піднімаючи після очищення, змушував говорити: “Втікав від зла, знайшов найкраще”... , а вдень... вдовив вулицями ці прекрасні сонмища людей, увінчаних кропом і білою тополею, стискаючи в руках змії-парейв (*παρείας*), розмахував ними над головою, вигукуючи: “εὐοὶ σαβοῖ” і пританцьовуючи при цьому: “Υἱὸς Ἀττῆς Ἀττῆς Ὑἱὸς”)* (Demosth. Pro cor. 259–260).

Попри твердження Ю. Лейна, що цей уривок не можна з цілковитою певністю вважати свідченням культу Сабазія (Lane, 1989, р. 2–3, 53), з іншого джерела приблизно того ж часу («Характери» Теофраста) дізнаємося, що саме парей, у якому треба вбачати Ескулапового полоза (*Elaphe Longissima*) (Lane, 1989, р. 4, прим. 9), є твариною цього фригійського бога. Змальовуючи забобонну людину, давньогрецький мислитель наводить цікавий факт: «... побачивши у себе вдома змію (*παρείαν*), він закликає Сабазія» (Theophr. Charact. XVI, 4).

Рис. 1. Рука Сабазія з Авентікума (Швейцарія) з бюстами Сабазія та Гермеса (за: Blinkenberg, 1904, Taf. III)

* Цитати із праць античних авторів подано в перекладі з видань англійською та російською мовами. Водночас зазначені фрагменти звірені з давньогрецькими і латинськими оригіналами, опублікованими в CCIS, II, у розділі «Testimonia antiqua» («Давні свідчення»).

Інша писемна згадка дійшла до нас із пізнішого часу. У другій половині II ст. н. е. Артемідор Далдіанський помістив у «Соннику» (або «Онейрокритиці») твердження: «Дракон (δράκων) означає... усіх богів, яким він присвячений: Зевса Сабазія, Геліоса, Деметру і Кору, Гекату, Асклепія та героїв» (Artemid. II, 13). Відповідно, цей давньогрецький письменник римського часу визнає змій матеріальним втіленням Сабазія.

Окрему групу становлять християнські автори II–IV ст. н. е., зокрема Климент Александрійський, Арнобій Афр і Юлій Фірмак Матерн. Усі троє стверджують, що в Сабазієвих містеріях крізь одаг посвячених протягували змію. За свідченням Климента: «Справді, символом Сабазійських містерій для посвячених є “бог крізь лоно”. Це змій, якого тягнуть по грудях тих, хто долучається до таємниць, – доказ нестримності Зевса» (Clem. Protr. II, 16). Цікаво, що застосування такої містерійної практики Климент, як і згодом Арнобій, пояснює символічним відображенням відомого міфу про зваблення Зевсом/Юпітером у подібні змія своєї ж доньки Кори-Персефони/Лібери-Прозерпіни (Clem. Protr. II, 16; Arn. Adv. gent. V, 20–21), яка від цього зв'язку народила Загрея.

Арнобій згадує про «містерії та обряди... посвячення, які називаються себадійськими (Sebadiis – очевидно, що така назва походить від фрако-мезійської форми імені Сабазія – Sebadius (Lane, 1989, p. 38, 59)), під час яких золотий полоз (coluber) опускається на груди посвячених і потім виймається зсередини з нижніх частин» (Arn. Adv. gent. V, 21).

Твердження Фірміка набагато коротше: «При посвяченні сповідники Юпітера Сабазія пропускають крізь своє лоно змій (anguem)» (Firmic. Matern. De err. prof. rel. 10). Цікаво те, як цей християнський апологет пов'язує вказаний обряд з описаним у Біблії людським гріхопадінням: «Навіть зараз поширюються пороки першого гріха, шанується те, що знищує людину, шанується розумність і зла жорстокість смертоносної змії» (Firmic. Matern. De err. prof. rel. 10, n. 94).

Свідчення трьох останніх авторів спонукали Е. Кюстера дійти висновку, що в культурі Сабазія змія займала центральне місце і вважалася символом творчої сили природи. Також, за словами цього дослідника, вона водночас виступала і втіленням самого бога, адже Сабазій був володарем природи, подателем родючості та різного роду благословень. Крім цього давнього вегетативного значення, ця тварина, за його словами, також повинна розглядатися як грубий, чуттєвий символ людської плодючості та здатності до дітонародження. На доказ останнього твердження Е. Кюстер наводив згадки про описаний ритуал, трактуючи його як таїнство вінчання посвяченої особи з богом (Küster, 1913, s. 147–149).

Окрім літературних свідчень, рельєфи змії часто можна побачити на культових предметах, пов'язаних із поклонінням Сабазію: бронзових руках, нагрудних таблицях, нашійних обручах, наручних браслетах, кам'яних стелах, глиняних посудинах, зображення яких найбільш повно представлені у праці К. Блінкенберга та I і II частинах CCIS.

З одного боку, такі рельєфи можуть мати фантастичний вимір, наприклад, як на бронзовій пластині з дитячого поховання на території некрополя Емпоріона (Іспанія), де з правої сторони сосну обвиває чубатий змій (CCIS, II, 85; Lane, 1989, p. 4) (рис. 2). Таке ж зображення можна побачити на окремих бронзових руках (CCIS, I, 14, 17, 27, 75, 95) (рис. 3). Із другого – хоча в більшості випадків ця тварина показана досить реалістично, немає вагомих підстав стверджувати, що це зображення згадуваного античними авторами парея (Lane, 1989, p. 4).

Рис. 2. Бронзова пластина з Емпоріона (Іспанія) – графічна реконструкція (за: CCIS, II, pl. XXXV, 85b)

Важливо також відповісти на запитання, у якому контексті зображувалася змія. Найбільшу кількість пов'язаних із культом Сабазія пам'яток представляють бронзові руки, оздоблені рельєфами його самого й супутніх йому божеств, тварин і різного роду ритуальних предметів. Пальці цих рук складені у формі латинського благословення (*benedictio latina*). Такі предмети датуються римським періодом. На сьогодні, на жаль, немає однозначного пояснення їхнього культового призначення. Можливо, вони були вотивами, які символізували благословення і помічну руку бога, або ж виконували роль апотропеїв (Blinkenberg, 1904, s. 101–102).

За словами К. Блінкенберга, «найімовірніший привід для створення подібних вотивних подарунків, таких як бронзові руки, слід шукати у хворобах чи інших труднощах особи, яка потребувала божественної допомоги. Але, як показують приклади, ... божественну допомогу уявляли також і як потенційну силу в руці божества, яка не тільки могла приносити благословення, але й запобігати та відводити лихо. Таким чином, рука Сабазія, очевидно, мала також і профілактичну силу» (Blinkenberg, 1904, s. 101–102).

Змія виступає невід'ємним елементом предметів. Зазвичай вона обплітає кисть руки. В окремих випадках можуть бути представлені дві змії (Blinkenberg, 1904, s. 83). Часто ця тварина зображена разом із жабою або

Рис. 3. Бронзова рука Сабазія з чубатою змією невідомого походження (за: CCIS, I, pl. LXV, 5b)

ропухою, ящіркою та черепахою. Саме наявність цих рептилій наводить на думку про апотропеїчне призначення вказаних культових предметів (Blinkenberg, 1904, s. 108; Lane, 1989, p. 23–24). Аналогічну роль могли відігравати також зображення трьох сабазійських тварин на вазі з Аугусти-Ауріки – змії на кожній із трьох ручок і жаби та черепахи на двох (Lane, 1989, p. 64).

Серед інших, менш поширених зображень, виступають сцени, де змія обплітає дерево чи гілку. Наприклад, це можна побачити у верхньому куті бронзової вотивної таблички у формі едикули, що походить із Македонії або Епіру (CCIS, II, 79a). Обвитий змією буває також посох Сабазія, що може свідчити про її тісний зв'язок із цим божеством (CCIS, II, 83, 84, 87; Lane, 1989, p. 34). Також у верхньому куті відомого малоазійського кам'яного рельєфу показаний Сабазій, який їде на колісниці в супроводі всюдисущої змії та орла, що, напевно, потрібно трактувати як символ отожднення цього фригійського бога із Зевсом (CCIS, II, 41; Lane, 1989, p. 27) (рис. 4).

*Рис. 4. Частина кам'яної стели з Лідії – графічна реконструкція
(за: CCIS, II, pl. XVI, 41)*

Підсумовуючи, потрібно звернути увагу на малу кількість писемних і речових джерел, які б допомогли достеменно розкрити проблему ролі змії в культурі Сабазія. Та навіть із цієї скупої інформації можна висувати, що ця тварина була тісно пов'язана з досліджуваним фригійським божеством. Передовсім змія виступала втіленням самого бога. Такий символізм певною мірою спонукає до поки відкритого питання, чи не могло вірування в Сабазія мати якісь паралелі з культами Зевса Ктесія чи Зевса Мейліхія. Завдяки свідченню Теофраста відомо, що фригійський бог міг нейтралізувати провіщені через погану прикмету неприємності. Напевно, таким, що не піддається однозначному поясненню, залишається згаданий християнськими апологетами обряд пропускання сповідниками культу «бога крізь лоно». Тлумачення цього факту Е. Кюстером як

грубого, чуттєвого символу людської плідності та здатності до дітонародження можна радше сприймати як його особисте оригінальне бачення. Натомість зображення змії на бронзових руках Сабазія може свідчити про використання її образу в апотропеїчних практиках. Загалом, присутність цих рептилій у досліджуваному культурі чітко вказує на те, що поклоніння Сабазію було пов'язане з народними магічними практиками населення античного світу елліністичного та римського періодів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Арнобий. (2008). *Против язычников* (Н. Дроздов, пер. с лат.). Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета.

Артемидор. (1999). *Сонник (Онейрокритика)* (Р. Грищенко, сост., общ. ред.). Санкт-Петербург: ООО «Издательство “Кристалл”».

Валерий, М. (2020). *Десять книг достопамятных деяний и высказываний* (А. Сморгочкова, пер. с лат.). Москва.

Демосфен. (1996). *Речи*: в 3 т., 3 (С. Радциг, пер. с др. гр.). Москва: Памятники исторической мысли.

Климент, А. (2006). *Увещевание к язычникам. Кто из богатых спасется* (А. Браутун, пер. с др. гр.). Санкт-Петербург: Издательство Олега Абышко.

Нильссон, М. (1998). *Греческая народная религия* (С. Клементьева, пер. с англ.). Санкт-Петербург: Алетейя.

Феофраст. (1972). *Характеры* (Г. Стратановского, пер. с др. гр.). Ленинград: Наука.

Blinkenberg, Chr. (1904). *Archäologische Studien* (Darstellungen des Sabazios und Denkmäler seines Kultes). Kopenhagen; Leipzig.

Julius, Firmicus, Maternus. (1971). *De errore profanarum religionum* (R. Oster, Jr., transl. from Lat.). Houston: Rice University.

Küster, E. (1913). *Die Schlange in der griechischen Kunst und Religion*. Gießen.

Lane, E. (Ed.). (1985). *Corpus Cultus Iovis Sabazii* (CCIS) (Vol. 2: The other monuments and literary evidence). Leiden: E. J. Brill.

Lane, E. (Ed.). (1989). *Corpus Cultus Iovis Sabazii* (CCIS) (Vol. 3: Conclusions). Leiden; New York; København; Köln: E. J. Brill.

Perls, H. (1937). *Wąż w wierzeniach ludu polskiego*. Lwów.

Schneider, S. (1910). *Król wężów*. *Studyum etnologiczne. Lud. Kwartalnik etnograficzny*, 16, 17–32.

Vermaseren, M. (Ed.). (1983). *Corpus Cultus Iovis Sabazii* (CCIS) (Vol. 1: The hands). Leiden: E. J. Brill.

REFERENCES

Arnobii. (2008). *Protiv yazichnikov* (N. Drozdov, Trans.). Sankt-Peterburg: Izdatelstvo Sankt-Peterburgskogo universiteta (in Russian).

Artemidor. (1999). *Sonnik (Oneirokritika)* (R. Grishchenkov, sost., obshch. red.). Sankt-Peterburg: ООО «Izdatelstvo “Kristall”» (in Russian).

Valerii, M. (2020). *Devyat knig dostopamyatnikh deyanii i viskazivanii* (A. Smorchkova, Trans.). Moscow (in Russian).

Demosfen. (1996). *Rechi*: v 3 t., 3 (S. Radtsig, Trans.). Moscow: Pamyatniki istoricheskoi misli (in Russian).

- Kliment, A. (2006). *Uveshchevanie k yazichnikam. Kto iz bogatikh spasetsya* (A. Bratukhin, Trans.). Sankt-Peterburg: Izdatelstvo Olega Abishko (in Russian).
- Nilsson, M. (1998). *Grecheskaya narodnaya religiya* (S. Klementeva, Trans.). Sankt-Peterburg: Aleteiya (in Russian).
- Feofrast. (1972). *Kharakteri* (G. Stratanovskogo, Trans.). Leningrad: Nauka (in Russian).
- Blinkenberg, Chr. (1904). *Archäologische Studien* (Darstellungen des Sabazios und Denkmäler seines Kultes). Kopenhagen; Leipzig (in German).
- Julius, Firmicus, Maternus. (1971). *De errore profanarum religionum* (R. Oster, Jr., transl from Lat.). Houston: Rice University (in English).
- Küster, E. (1913). *Die Schlange in der griechischen Kunst und Religion*. Gießen (in German).
- Lane, E. (Ed.). (1985). *Corpus Cultus Iovis Sabazii* (CCIS) (Vol. 2: The other monuments and literary evidence). Leiden: E. J. Brill (in English).
- Lane, E. (Ed.). (1989). *Corpus Cultus Iovis Sabazii* (CCIS) (Vol. 3: Conclusions). Leiden; New York; København; Köln: E. J. Brill (in English).
- Perls, H. (1937). *Wąż w wierzeniach ludu polskiego*. Lwów (in Polish).
- Schneider, S. (1910). Król wężów. *Studyum etnologiczne. Lud. Kwartalnik etnograficzny*, 16, 17–32 (in Polish).
- Vermaseren, M. (Ed.). (1983). *Corpus Cultus Iovis Sabazii* (CCIS) (Vol. 1: The hands). Leiden: E. J. Brill (in English).

Volodymyr HALAYCHUK

Doctor of Historical Sciences (Dr hab. in History)

Professor of the Department of Ethnology

I. Franko National University of Lviv

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7780-5876>

e-mail: halay_czuk@ukr.net

THE SNAKE IN THE CULT OF THE PHRYGIAN GOD SABAZIOS AS AN EXAMPLE OF FOLK BELIEFS OF THE POPULATION OF THE ANCIENT WORLD

The works of famous European researchers of the religions of antiquity and ethnologists – S. Schneider, E. Kuster, H. Perls, M. Nilsson – are analyzed, in which the problem of the role of the snake in mythology, folk beliefs and cult practices of the population of the ancient world is considered. On the basis of the data of the most important historical studies, a general description of the cult of the Phrygian god Sabasios is presented, in which the snake of parey played an important role. Testimony of such ancient authors as Demosthenes, Theophrastus, Artemidorus Daldianus and Christian apologists Clement of Alexandria, Arnobius Aphr and Julius Firmicus Maternus has been studied for the purpose of highlighting cases of the use of snakes in Sabazian mystical practices and the understanding of this animal as the embodiment of the deity himself. The main iconographic types of snake images on various cult objects are considered and classified: bronze arms of Sabazios, breast plates of priests, neck rings, wrist bracelets, stone steles, clay vessels. It was found out that this animal was one of the material manifestations of Sabazios.

Possible parallels between the veneration of this Phrygian deity and the ancient Greek cults of Zeus Ctesius and Zeus Meilichius are suggested. Thanks to the testimony of

Theophrastus, it was established that Sabazios could neutralize the future troubles predicted by the sudden appearance of a snake in front of a person. The fact of the impossibility of an unequivocal interpretation mentioned by the Christian apologists of the rite of passage of the «god through the womb» by the confessors of the cult. The presence of a snake relief on the bronze hands of the Phrygian god is interpreted as evidence of the use of such cult objects for apotropaic purposes. It has been argued that the worship of Sabazios was clearly connected with folk magical practices, as evidenced by the large role of the snake in his cult.

Keywords: Eastern cults, sacred objects, epigraphic and archaeological monuments, snake cult, folk beliefs, Sabazius.